

is het civilisatieproces van richting veranderd?

Cas Wouters

Informalisering

In het voorlaatste nummer van dit tijdschrift publiceerden Christien Brinkgreve en Michel Korzec een verslag van hun onderzoek naar veranderingen in "gevoel, gedrag en moraal gedurende de laatste twintig jaar in Nederland". Zij vergeleken daartoe twee jaargangen (1954 - 1974) van de rubriek "Margriet weet raad", een rubriek waarin omtrent levensproblemen wordt geadviseerd. Aan het begin van hun artikel zeggen zij dat hun onderzoek een nadere uitwerking biedt van gemeenplaatsen als "Onze tijd is er een van snelle veranderingen" en "Onze generatie denkt, voelt en handelt heel anders dan de generatie van onze ouders". Verklaringen van dit soort gemeenplaatsen zijn meestal onbevredigend. De meeste komen niet uit boven een oppervlakkig en journalistiek betoog, waarop zoveel is af te dingen, omdat het schort aan een verklaringsmodel, een omvattende en coherente theorie met behulp waarvan dergelijke problemen benaderd kunnen worden. Norbert Elias verrijkte de sociale wetenschappen met een nieuwe sociologische theorie met behulp waarvan het beter dan voorheen mogelijk werd dergelijke veranderingen te onderzoeken. Het onderzoek van Christien Brinkgreve en Michel Korzec is dan ook duidelijk door Elias geïnspireerd; zij proberen de veranderingen die zij constateren met behulp van de civilisatietheorie van Elias te interpreteren. Dit komt erop neer dat zij het verloop van civilisatieprocessen tot in onze tijd proberen te achterhalen. Elias "beperkte" zich in zijn onderzoek tot de periode tussen de 15e en de 19e eeuw. De ontwikkelingen die hij signaleerde vat hij o.a. als volgt samen:

"...die ganze Richtung der Verhaltensänderung, der Trend der Zivilisationsbewegung ist überall die gleiche. Immer drängt die Veränderung zu ein mehr oder weniger automatischen Selbstüberwachung, zur Unterordnung kurzfristiger Regungen unter das Gebot einer gewohnheitsmäßigen Langsicht, zur Ausbildung einer differenzierteren und festeren "Ueber-ich"-Apparatur." (2)

In zijn boek *Ueber den Prozess der Zivilisation*, maakt hij slechts enkele opmerkingen waaruit blijkt dat de richting waarin de civilisatieprocessen ook in de 19e en 20e eeuw verlopen, volgens hem dezelfde is. Ook in het licht van de veranderingen die ons in gedachten komen bij de uitdrukking

"roaring twenties", houdt hij deze opvatting staande. Verwijzend naar het empirisch materiaal uit de door hem onderzochte periode, zegt hij over die veranderingen:

"Es gibt in jeder Phase mannigfache Schwankungen; sehr oft begegnet man einem Vor- oder Zurückfluten der Inneren und Äusseren Bindungen" (3).

Zulke schommelingen, zo zegt Elias, vertroebelen maar al te gemakkelijk het zicht op de algemene trend van de beweging, vooral als het gaat om schommelingen die worden waargenomen in de tijd waarin men zelf leeft. Als voorbeeld van zo'n schommeling noemt hij vervolgens de ontwikkelingen na de eerste wereldoorlog:

"Eine ganze Reihe von Bindungen die dem Verhalten vor dem Kriege auferlegt waren, sind schwächer geworden oder ganz verschwunden" (4).

Na een korte uiteenzetting concludeert hij dat de algemene trend van het civilisatieproces er niet door wordt aangetast; het is een tijdelijke en beperkte schommeling. De vraag of hij met deze conclusie gelijk heeft ligt voor de hand, want het is op dit moment niet moeilijk te zien dat de ontwikkelingen die hij als een tijdelijke en beperkte schommeling beschreef, zich verder hebben doorgezet en wel in een versneld tempo in de jaren zestig. Al sedert het einde van de vorige eeuw zijn steeds meer mensen, van verschillende klassen, generaties en sexe, zich informeler ten opzichte van elkaar gaan gedragen. Onze taal, kleding, muziek, dans en haardracht zijn letterlijk en figuurlijk kleurrijker geworden; er kunnen meer emoties in tot uitdrukking worden gebracht, emoties die vroeger niet, in mindere mate of slechts tussen goede bekenden werden uitgespeeld. Allerlei zaken die waren verboden of waaraan maatschappelijke beperkingen waren gesteld, kunnen nu weer voor het maatschappelijk voetlicht komen, zonder dat "men" er schande van spreekt. Deze ontwikkeling kan toenemende "informalisering" worden genoemd (5). Door deze toegenomen informalisering lijkt het alsof het civilisatieproces toch van richting is veranderd, alsof het huidige civilisatieniveau wordt gekenmerkt door lagere eisen gesteld aan de menselijke affectbeheersingen. Ook Christien Brinkgreve en Michel Korzec werpen deze mogelijkheid op. De veranderingen die zij in hun onderzoek constateren maken deel uit van de toenemende informalisering. Zij stellen onder meer vast, dat méér problemen uitgesproken en bespreekbaar werden; dat de vaste regels in de omgang tussen de sexen minder vast werden en minder streng in acht werden genomen; dat de toon van de adviezen minder pathetisch werd en minder werd gemarkeerd door strikte geboden en verboden en dat het emotionele leven van mensen grotere aandacht en groter gewicht kreeg toegekend. Gezien het belang van deze en soortgelijke aspecten van informalisering, voor zowel de ontwikkelingen van onze samenleving als geheel, als voor ons eigen leven daarin, is het onderzoek van Christien Brinkgreve en Michel Korzec zeer te prijzen. Zij stellen zichzelf interessante en veelbelovende

vragen: "Zou men deze veranderingen nu kunnen interpreteren als een proces van verminderde (zelf)beheersing? En zou men dit dan als aanwijzing kunnen zien dat het beschavingsproces - in Elias' betekenis van een proces van toenemende affectbeheersing - van richting is veranderd?" (6). Door deze vragen te stellen wordt de verwachting gewekt dat de vragen die door de toenemende informalisering worden opgeroepen en waar Elias onvolledig op ingaat, een vollediger en bevredigender antwoord zullen krijgen. Echter, beide vragen blijven grotendeels onbeantwoord, omdat ze in de ogen van de beide schrijvers zowel bevestigend als ontkennend beantwoord kunnen worden; en daar laten ze het dan (voorlopig?) bij. In dit artikel wil ik eerst hun benadering van deze vragen bespreken en vervolgens zelf een poging wagen.

Dubbelzinnig?

Dat de antwoorden van Christien Brinkgreve en Michel Korzec zo onaf zijn, komt niet in de laatste plaats door hun opvatting van "het civilisatieproces als een proces van toenemende affectbeheersing" (7). Zij doen geen moeite dit nader uiteen te zetten of te nuanceren. Daardoor wordt de suggestie gewekt dat het civilisatieproces gelijk staat met een toename van affectbeheersingen. Dit is om meer dan een reden misleidend. Zelfs in zijn meest algemene uitspraken over de richting van het civilisatieproces als geheel, drukt Elias zich genuanceerder uit dan Brinkgreve en Korzec in hun parafrase; zie bijv. het eerste citaat in dit artikel. Elias spreekt niet over een toename van affectbeheersingen zonder meer. Hij heeft het over een hoger beheersingsniveau, hetgeen o.a. wil zeggen: een uitbreiding van het aantal situaties waarin mensen zichzelf beheersen of méér beheersen; een gelijkmatiger affectbeheersing onder vermindering van extremen; en een verinnerlijking van beheersingen, een toename van "Selbstzwänge", waardoor ze steeds vanzelfsprekender, automatischer, worden opgebracht. Onder andere door het niet aanbrengen van deze nuancering kunnen Christien Brinkgreve en Michel Korzec spreken van "de theorie over de toename van beheersing" die "van weerlegging worden gevrijwaard" door "de dubbelzinnigheid van het centrale begrip beheersing. Beheersing kan "repressie" betekenen of "onderdrukking", maar ook heeft het een betekenis van "meester zijn", in staat zijn tot een evenwichtige (zelf)sturing". (8). De dubbelzinnigheid die zij in de theorie van Elias menen te bespeuren kan ik er niet in vinden. In de eerste plaats laat Elias er in zijn empirisch onderzoek nergens twijfel over bestaan wat hij met de term beheersing of beheersingen - en meestal staat er het meervoud - bedoelt, d.w.z. hij verwijst rechtstreeks naar empirisch materiaal. Wanneer men de term beheersingen los van dit empirisch materiaal beziet, is er bij een statische benadering inderdaad sprake van dubbelzinnigheid. Bij een dynamische benadering niet meer. Immers, wanneer mensen bepaalde spontane of ongeremde gedragingen leren vermijden door de opwellingen ertoe, waaraan ze tevoren waren over-

geleverd, te onderdrukken, dan is hun zelfbeheersing toegenomen. Opwellingen die ze eerst niet konden bedwingen, worden dan zo "onderdrukt" dat ze niet meer, of slechts in dromen of andere "onbewaakte" momenten, tot uiting komen. Wanneer mensen vervolgens leren dezelfde spontane opwellingen *beheerst* tot uiting te brengen, dan is hun zelfbeheersing opnieuw toegenomen. Dan kunnen ze deze opwellingen niet alleen bedwingen maar ook uiten; ze zijn er "meester over". Elias gebruikt het woord beheersingen dan ook voor beide gevallen. Dat neemt niet weg dat de vraag naar het verschil tussen "onderdrukking" en "bemeestering" op zich belangrijk genoeg is om te stellen. Een eerste antwoord zou kunnen luiden, dat "onderdrukking" het automatische deel van de zelfbeheersingen is, omdat er dan sprake is van "*moeten* bedwingen", terwijl "bemeestering" inhoudt, dat men zich *kan* bedwingen en *kan* uiten, al naar gelang. De vraag naar het verschil kan echter ook worden opgevat als een evaluatieve, als een vraag naar de beoordeling van beheersingen. Alleen al de negatieve lading van het woord "onderdrukking" en de positieve van "meester zijn" suggereert dit. Met het eerste antwoord komen we dan in de knel, omdat daarbij ook een positief gewaardeerde automatische beheersing, zoals die van geweldadige impulsen, onder "onderdrukking" valt. Daarom vermoed ik dat Christien Brinkgreve en Michel Korzec met de term "onderdrukking" doelen op "overbodige beheersingen" of, met een term van Marcuse, op "surplusrepressie". Deze indruk wordt ook gewekt door hun gelijkstelling van het civilisatieproces met een toename van affectbeheersingen, waaruit dan volgt dat we een hoger beschavingsniveau bereiken wanneer we meer zelfbeheersingen opbrengen. Dit is echter niet juist. Niet een toe- of afname van zelfbeheersingen vormt het criterium voor een hoger of lager beschavingsniveau, maar het criterium is veeleer een "gematigde" beheersing, niet te veel en niet te weinig. Wat te veel is en wat te weinig kan niet slechts theoretisch worden vastgesteld; onderzoek is geboden. Zijn eigen onderzoek beziet Elias in dit licht:

"It is necessary to form a theory so that, in the future, we may be able to judge more closely what kinds of restraints are required for complicated societies to function and what type of restraints have been merely built into us to bolster up the authority of certain ruling groups. What I have done is not enough, it is only one step. We must find out more about it." (9).

Die ene stap leidt onder meer tot de uitspraak dat het beschavingsniveau stijgt, wanneer uit het beheersingsapparaat van mensen

"...mehr von dem (abfällt), was die Funktion hat, nicht eine persönliche, sondern eine von ihr unabhängige ererbte Ueberlegenheit zu markieren, und aus den Zwängen, die sein Verhalten bestimmen, die Notwendigkeit, sich nicht nur durch die individuelle Leistung von anderen Individuen, sondern durch Besitz- und Prestigeinstrumente von minderen Gruppen zu unterscheiden." (10).

Voordat de ontwikkelingen in het beheersingsniveau van mensen

in deze zin beoordeeld kan worden, zullen deze ontwikkelingen eerst nauwkeuriger moeten zijn onderzocht, dan tot nu toe het geval is. Het gaat o.a. om onderzoek zoals dat van Christien Brinkgreve en Michel Korzec. Echter, zij liepen vast op de door hen gesignaleerde dubbelzinnigheid. Daarom wil ik hier opnieuw proberen hun onderzoeksresultaten - en in het algemeen de veranderingen die onder de noemer toenemende informalisering werden gebracht - te begrijpen en te verklaren met behulp van de civilisatietheorie van Elias en te zien in hoeverre deze theorie zich daartoe leent. Zoals gezegd vormen toe- en afnamen van zelfbeheersingen een te beperkt criterium voor ontwikkelingen in het civilisatieproces. Allerlei onderling samenhangende criteria zijn in de civilisatietheorie opgenomen. Omdat geen van deze criteria gemist kan worden bij het plaatsen van recente ontwikkelingen in het civilisatieproces en bij de vaststelling van de richting ervan, is een samenvatting van deze theorie als appendix aan dit artikel toegevoegd.

Informalisering als aspect van het civilisatieproces

Hoe past nu de toenemende informalisering in het civilisatieproces als geheel? Informalisatieprocessen komen voor in die overgangperiodes waarin groepen voormalige buitenstaanders tot in de maatschappelijke machtscentra weten door te dringen. Verwijzend naar de ontspanning in de omgangsvormen na de eerste wereldoorlog zegt Elias:

"Auch in den Wehen anderer Aufstiegsschübe wurde der zuvor herrschende Verhaltensstandard der Oberschichten am Ende mehr oder weniger aufgelockert. Die Festigung einer neuen Standard voraus ging eine Zeit der Erschütterung. Verhaltensweisen übertrugen sich nicht nur von oben nach unten, sondern, entsprechend der Verlagerung der soziale Gewichte, auch von unten nach oben. So verlor etwa auch in den Aufstiegsbewegungen des Bürgertums der höfisch-aristokratischen Verhaltenscode manches von seiner bindenden Kraft. Die Umgangs- und Gesellschaftsformen wurden lockerer und vergrößerten sich zum Teil. Die strenger Tabus, mit denen in mittelständischen Kreisen bestimmte Verhaltenssphären belegt waren, vor allem das Verhalten zum Geld und Geschlechtlichkeit, setzten sich, mannichfach abgestuft, in weiteren Kreisen durch, bis schliesslich mit dem Verschwinden dieser Spannungsbalance, im hin und her von Auflockerung und Straffung und je nach der Geschichte dieses Ringens in der einen oder der anderen Fassung, Elemente des Verhaltensschemas beider Schichten von neuem zu einem festeren Verhaltenscode zusammenschmolzen." (11).

De vermenging van omgangsvormen waarvan hier sprake is, vindt plaats wanneer de machtsverschillen tussen "onder" en "boven" niet zo groot meer zijn; eerder niet. Wanneer de druk van groepen buitenstaanders op groepen gevestigden (12) nog niet zo groot is, zoals bijv. het geval was met de druk van groepen burgers op de ridders en vroege hovelingen, dan nemen de gevestigden zich nog niet zo in acht en overleggen ze nog niet zo intensief bij zichzelf en elkaar hoe hun positie van gevestigden on-

verkort valt te handhaven. Dienovereenkomstig is hun zelfbeheersing nog geringer. Zij hoeven datgene wat zij in latere civilisatiefasen als ruw en vulgair zullen bestempelen nog niet uit hun leven te bannen. De gedachte aan buitenstaanders heeft nog weinig verontrustends voor hen. Het gedrag van buitenstaanders wekt nog geen pijnlijke gevoel op, maar een gevoel van verachting, dat onverhuld tot uitdrukking wordt gebracht. Telkens opnieuw in de geschiedenis zien we, dat, wanneer de machtsverschillen tussen gevestigde groepen en groepen buitenstaanders geringer worden, gevestigde groepen ertoe gedreven worden en erop aandringen hun levensstijl, hun specifiek gedrag en affectregulering uit alle macht als onderscheidingskenteken in stand te houden en te cultiveren. Dan tasten overtredingen van individuele gevestigden tegen het geëigende model van drift- en affectregulering, het gevoel van trots op de eigen groep sterker dan tevoren aan.

Een dergelijke ontwikkeling is in de negentiende eeuw te signaleren. Naarmate de "kleine luiden" en wat later de arbeiders zich organiseerden en, o.a. daardoor, aan macht wonnen, dwongen gevestigde burgers zichzelf en elkaar steeds meer tot het verder ontwikkelen van hun specifieke levensstijl en tot het strikter sanctioneren van inbreuken daarop, in een poging om zodoende het onderscheid tussen henzelf als gevestigden en de opklimmende buitenstaanders te handhaven. Zoals in de achttiende eeuw aan het hof de omgangsvormen steeds verder werden verfynd onder de druk van de toenemende macht van de beroepsburgers, zo werden ook in de negentiende eeuw de burgerlijke omgangsvormen steeds belangrijker als instrument ter distantiëring van de sociaal stijgende "kleine luiden" en arbeiders. Deze ontwikkeling loopt uit in wat wij "Victoriaanse levensstijl" en "fin de siècle" zijn gaan noemen (13).

Nu schuilt er in de structuur van de algehele ontwikkeling waarin dit plaatsvindt niet alleen een druk in de richting van het handhaven en opvoeren van distinguerende omgangsvormen, maar tevens een druk in de richting van een toenemende afzwakking van gedragsverschillen, verschillen in omgangsvormen. Ter illustratie hiervan wijst Elias op de kiemen van dekolonisering, die in elk kolonisatieproces aanwezig zijn. Hij wijst er (in 1939) op, dat koloniserende landen een aantal instituties en omgangsvormen naar die koloniën brengen en dat dit, overeenkomstig de telkens opnieuw optredende wetmatigheid van toenemende functiedeling, er vroeger of later toe leidt,

"dass sich die Unterschiede der gesellschaftlichen Stärke sowohl, wie die des Verhaltens zwischen Kolonisatoren und Kolonisierten verringern" (14).

Deze vermindering van de contrasten in gedrags- en affectregulering vond plaats in samenhang met een afname van de machtsverschillen tussen gekoloniseerden en kolonisatoren. Ook in de westerse wereld gebeurt tegen het einde van de negentiende eeuw en in de twintigste iets dergelijks: de spanningen en de concurrentiegevechten die tot een steeds verdergaande differentiatie en functiedeling aanzetten, leidden daarmee tot een

steeds grotere onderlinge afhankelijkheid van steeds meer mensen en tot een vermindering van de machtsverschillen tussen gevestigden en buitenstaanders. De kracht van deze ontwikkeling bleek ook hier sterker dan de muren die de gevestigden om zich heen probeerden op te trekken (15). Tenslotte kregen steeds meer groepen buitenstaanders, via vertegenwoordigers, toegang tot de staatsmonopolies en tot andere machtscentra. In de loop van dit proces staan de gevestigden onder een steeds sterker wordende druk om met de stijgende buitenstaanders rekening te houden en contacten met hen te onderhouden. De geringer geworden verschillen in omgangsvormen en affectreguleringen tussen deze groepen treden dan duidelijker en onverbiddelijker voor alle betrokkenen naar voren. Daarmee wordt de oudere, gevestigde standaard voor gedrags- en affectregulering voor een deel problematisch. Elias formuleert dit als volgt:

"Die gesellschaftliche Situation selbst macht das "Verhalten" zu einem akuten Problem. In solchen Phasen - und vielleicht nur in solchen Phasen - öffnet sich der Blick der Menschen für Vieles, was den vorangehenden Generationen an ihrem Verhalten als selbstverständlich erschien. Die Söhne beginnen an Stellen weiterzudenken, wo die Väter mit ihrem Nachdenken Halt machten; sie beginnen nach Gründen zu fragen, wo die Väter keinen Grund, zu fragen, fanden: Weshalb muss "man" sich hier so und dort so verhalten? Warum ist dieses erlaubt und jenes verboten? Was ist der Sinn dieser Manieren - und jener Moralvorschrift? Konventionen, die lange ungeprüft von Generation zu Generation weitergingen, werden zum Problem. Und überdies lernt man zugleich kraft der stärkeren Mobilität, kraft der häufigeren Begegnung mit Menschen anderen Gepräges sich selbst distanzierter zu sehen ..." (16).

Overgangsperioden zoals die hier worden bedoeld, kwamen eerder voor, maar leidden toen tot een nieuwe, stabielere standaard, bijv. de standaard van na de Franse Revolutie die bestond uit een mengeling van voormalig aristocratische en burgerlijke omgangsvormen en affectreguleringen. De overgangsperiode waarin wij nu leven heeft nog niet tot een dergelijke stabielere standaard geleid. De vragen die Elias in de jaren dertig formuleerde als behorende bij zulke overgangsperioden, zijn nog zeer actueel. De onzekerheid over de manieren waarop we met onszelf en elkaar omgaan lijkt eerder te zijn toe- dan afgenomen. Daardoor ontstaat soms de indruk dat de verschillen, de contrasten in de omgangsvormen en affectreguleringen van alle mensen in onze samenleving vergeleken bij vroeger zijn toegenomen, maar het omgekeerde is het geval. De gehele levensstijl van de opgeklommen strata is met de stijgende betekenis van hun functies in het arbeidsproces steeds meer op die van andere strata, vooral de midden groepen, gaan lijken. Wat wij "verburgelijking van arbeiders" noemen, vormt een aanduiding hiervan. De term "verarbeiderlijking van burgers" is geen pasmunt, maar lijkt een even geschikte aanduiding voor wat er in de levensstijl van burgers plaatsvond (17). Immers, allerlei omgangsvormen en affectreguleringen die voortkwamen uit de drang zich te blijven onderscheiden, uit het verlangen het hogere prestige te behouden,

verloren bij het afnemen van de machtsverschillen deze functie. De burgerij volgt nu een andere strategie dan in de vorige eeuw; ze assimileert nu mee. Dit verklaart ten dele de toegenomen informalisering. Veel van wat eens deftig en elegant werd genoemd, wordt dan tot aanstellerij en hypocrisie gebrandmerkt, en verdwijnt langzamerhand. Daarmee gaat de levensstijl van de burgers meer op die van de arbeiders lijken. Zo groeien er nu in dezelfde kringen die er vroeger prijs op stelden voor "deftig" te worden aangezien, kinderen op voor wie ditzelfde woord slechts een negatieve lading heeft: voor hen is het synoniem aan stijf en bekakt.

In de literatuur van wat oudere datum kwam nogal eens een slagersjongen voor, die dan fluitend voorbij fietste. Fluiten op straat was een affectuït die mensen uit de burgerij zich niet zouden permitteren; het werd "onfatsoenlijk" gevonden. Tegenwoordig zijn de slagersjongens uit het straatbeeld (en uit de literatuur) verdwenen, en wanneer nu iemand op straat fluit, dan is omtrent de status van degene die dat doet weinig te zeggen op grond van dat fluiten alleen. De kans dat het iemand is uit de burgerij, is wellicht groter, omdat burgers dit soort gedrag niet alleen minder gingen afkeuren als "onfatsoenlijk", maar een aantal van hen stelt zelfs een hoge premie op het tot uiting brengen van emoties op zo'n vrije en "ongedwongen" manier. Voor veel arbeiders, vooral geschoolde, geldt dit niet of in mindere mate. Het waren dan ook vooral stemmen uit de groepen van de voormalige gevestigden - de burgerij - die een protest lieten horen tegen de oude distinguerende omgangsvormen en affectreguleringen. Het verschaftte hen meer morele bevrediging en opnieuw distinctie, ontleend aan de grotere solidariteit en humaniteit waarop ze daarmee aanspraak maken, dan het zou verschaffen aan mensen uit de gestegen groepen. Voor velen uit de gestegen groepen blijven oude onderscheidingsmiddelen iets van hun glans behouden, omdat ze deze nog best voor zichzelf willen gebruiken in een poging hun plaats in de statusordening te verhogen. Om die reden richten ze hun gedrag in grote lijnen naar het voorbeeld van machtiger groepen, althans naar hetgeen zij daarvoor houden. Dit is een aspect van wat "verburgerlijking van arbeiders" heet. Deze "verburgerlijking van arbeiders" vormt samen met de "verarbeiderlijking van burgers" een verdere voortzetting van wat Elias een "Verringerung der Kontraste" noemde. (18).

"Verringerung der Kontraste, Vergrößerung der Spielarten"

De contrasten zijn verminderd, de uitersten in gedrag en gevoel zijn dichterbij elkaar gekomen, het continuüm dat wordt gevormd door het hedendaags gedrag, gevoel en moraal is minder uitgestrekt. Dat we soms de indruk hebben dat de verschillen in gedrags- en affectregulering juist zijn toegenomen, komt omdat wij binnen de huidige uitersten onze gedragingen en gevoelens sterk onderscheiden. Zoals ook o.a. Christien Brinkgreve en Michel Korzec in hun onderzoek vaststelden: de regels die worden gehanteerd bij de manieren waarop mensen met elkaar

omgaan zijn minder vast, minder rigide, geworden. Met andere woorden: de regels zijn nu geschakeerder dan toen en de sociale controle op de naleving ervan is eveneens geschakeerder, genuanceerder geworden. In de toepassing van de moraal zijn we elastischer geworden, overeenkomstig ons toegenomen gevoel voor nuances. Wij betrekken meer dan vroeger verzachtende en bezwarende omstandigheden in ons oordeel. Kortom, onze gedrags- en affectregulering is genuanceerder geworden. Dit is wat Elias "Vergrößerung der Spielarten" noemde. De "Verringerung der Kontraste" en de "Vergrößerung der Spielarten" zijn volgens hem complementaire aspecten van hetzelfde civilisatieproces:

"Die Kontraste des Verhaltens zwischen den jeweils oberen und den jeweils unteren Gruppen verringern sich mit der Ausbreitung der Zivilisation; die Spielarten oder Schattierungen des zivilisierten Verhaltens werden größer (19).

De "Vergrößerung der Spielarten" betekent niet dat het er minder op aan komt dan vroeger hoe we ons gedragen. Toch horen we vaak zeggen dat er niet alleen meer mag, maar dat het er ook allemaal minder op aan komt. Nu mag er inderdaad meer: met het afnemen of verdwijnen van gedrags- en affectreguleringen die voortkwamen uit het verlangen een muur op te werpen tegen de stijgende "horden", werden de betreffende omgangsvormen minder getaboeëerd. Dienovereenkomstig veranderde de standaard van gedrags- en affectregulering, maar de mate waarin men zich naar die standaard richt, de manieren waarop men met elkaar omgaat werden eerder belangrijker bij het bepalen van iemands sociale waarde en voor zijn gevoel van eigenwaarde, dan minder belangrijk. De toegenomen nuances in de gevoeligheid voor elkaars omgangsvormen komen ook in de waardering of beoordeling van elkaar tot uiting. Kortom, er mag enerzijds meer en we zijn gevoeliger geworden voor "verzachtende omstandigheden", zodat we toleranter voor elkaar zijn, maar we zijn anderzijds ook intoleranter omdat we eveneens gevoeliger zijn geworden voor "bezwarende omstandigheden" en tot een verfijnder en scherpere beoordeling van elkaar in staat zijn; ook de manier waarop we de als negatief ervaren aspecten van onszelf en andere mensen beoordelen, is scherper, "psychologischer", geworden (20).

Toenemende zelfdwangen en toenemende individualisering

De toenemende informalisering bestaat grotendeels uit de verdergaande nuancering van gedrags- en affectreguleringen in samenhang met het verzwakken of verdwijnen van reguleringen die voortkwamen uit het verlangen tot het bewaren van de sociale afstand en distinctie. Veel voorbeelden van gedragsvoorschriften die voortkwamen uit prestigeoverwegingen en die nu zijn verdwenen, kunnen we vinden in etiquetteboeken. Het volgende taat in Amy Groskamp-ten Have's *Hoe hoort het eigenlijk?*:

"Kinderpartijen hebben alleen dan kans van slagen wanneer zij tevoren tot in de kleinste bijzonderheden zijn geregeld en wanneer er een volwassene is, die de leiding heeft en er zorg voor draagt dat het programma in volgorde wordt afgewerkt. Bij de meeste grote-mensen-

partijen is dit eveneens het geval. Het verschil is slechts dat men daar de leiding nimmer mag bemerken en in de waan gelaten moet worden te kunnen doen en laten wat men verkiest." (21).

Zo'n voorschrift komt ons nu belachelijk en hypocriet voor. Wellicht zou men destijds bij navraag hebben gezegd dat zo'n partijtje anders uit de hand liep. Grote-mensen-partijen zouden net als kinderpartijen uitlopen op ruzie en verdriet. Dit argument wordt door ons moeiteloos als sterk overdreven of als onwaar ontmaskerd. Wij herleiden die angst voor "ongeregeldheden" meer tot de angst voor statusverlies dan tot de angst voor de schadelijke gevolgen voor de mensen en de huisraad die erbij zijn betrokken. Minder geleide en geregelde partijtjes werden kenmerkend geacht voor sociaal lager geplaatsten, ten opzichte van wie men zich wilde distingeren.

Een belangrijke reden voor het geven van partijtjes is het feit dat ze mensen in de gelegenheid stellen hun gedrags- en affect-regulering wat te laten vieren. Het is een geïnstitueerde vorm van "controled decontrolling of emotional controls" (22): op feestjes mag men zich wat "laten gaan". Maar niet teveel, want de meeste mensen willen niet dat het uitloopt op al te ongeremd gezuip en gevrij. Dit houdt in dat er nu andere voorschriften, andere omgangsvormen moeten gelden. Welke zijn dat? Hoe worden feestjes tegenwoordig binnen de gewenste perken gehouden? Dit gebeurt niet meer door het verloop van het feest van tevoren precies te regelen, maar door van alle gasten te verwachten dat ze de nodige zelfbeheersing opbrengen zich niet te misdragen. De leiding van het feest berust dus veel minder bij de gastheer en veel meer bij alle individuele feestgangers. Op die manier bemerkt men de leiding van het feest inderdaad niet meer, omdat die niet of nauwelijks tot bepaalde personen is terug te brengen, maar tot alle betrokkenen. Ook feesten zijn "gedemocratiseerd". De leiding is van "buiten" naar "binnen" verplaatst en de regels worden minder als regels herkend, omdat ze voor allen vanzelfsprekend zijn geworden en opgenomen in de persoonlijkheid. De "Fremdzwang" is zelfdwang geworden. Als wij ons op zo'n partijtje van vroeger zouden bevinden, dan zouden wij de leiding die er was wel degelijk bemerken. Wij zouden het feest overmatig georganiseerd, saai en betuttelend vinden. Wij zouden te weinig het gevoel hebben onze eigen gang te kunnen gaan. Wij zijn "individualistischer" geworden.

Iemand die aan de partijen van weleer gewend is zou zich op de huidige feestjes al evenmin op zijn gemak voelen. Hij zou weggaan of zich niet vermaken, en wij zouden vinden dat hij niet "loskwam" of dat hij doorsloeg en de ongeschreven regels van hedendaagse partijtjes overtrad. Dit laat zich denken, omdat we hetzelfde gedrag kunnen waarnemen bij kinderen die gewend zijn aan relatief strenge regels en die op bezoek zijn bij een gezin waar minder strenge regels gelden. Ook die kinderen komen niet los, óf ze slaan door en "gaan zich te buiten". Ze voelen niet aan tot hoever ze kunnen gaan en wanneer ze te ver gaan. De mensen die aan de partijen van vroeger gewend waren zouden op de vraag wat er nodig is voor een geslaagde partij, afgezien

van materiële voorzieningen, ten antwoord hebben gegeven dat een goede organisatie, goede leiding en beschaafde gasten noodzakelijk zijn. Tegenwoordig zou men zeggen: aardige mensen uitnodigen. Men heeft het idee dat als er regels nodig zijn, de betrokkenen ofwel tekort schieten, ofwel betutteld worden. Immers, ook zonder regels wordt van iedereen verwacht dat hij *aanvoelt* wanneer hij te ver gaat. Het woord regels verwijst voor velen reeds te veel naar "Fremdzwang", naar regels van "buiten". Uiteraard betekent dit niet dat we zonder regels met elkaar omgaan; we dwingen onszelf ten dele onbewust, ten dele "automatisch", tot de regels die we gemeenschappelijk hebben. Deze regels zijn weliswaar meer geschakeerd, maar we hebben nog in even sterke mate, zo niet sterker het gevoel dat het er heel precies op aankomt hoe we ons op feestjes gedragen. Deze "Vergrößerung der Spielarten", de toegenomen zelfdwang, het vergrote individualiteitsbesef, zijn niet beperkt tot feesten en partijen, maar gelden voor omgangsvormen in het algemeen. De omgangsvormen, deze "regels" voor het sociale verkeer, worden op allerlei gebieden en in allerlei opzichten voor overbodig gehouden. Het nieuwe ideaal is het gedrag geheel zelfstandig te sturen, op eigen kracht, door "zichzelf" te kennen en anderen "aan te voelen". Dit nieuwe ideaal vooronderstelt een zeer hoge mate van zelfdwang. Moderne populaire woorden als zelfactualisering, zelfontplooiing, bewustwording en persoonlijkheidsgroei geven uitdrukking aan dit nieuwe ideaal zonder omgangsvormen toe te kunnen en versterken het. Woorden als normen, regels en omgangsvormen hebben daarbij een wat ouderwetse klank gekregen, omdat ze indruisen tegen het individualiteitsbesef. Wie dergelijke woorden gebruikt staat bij hen al gauw onder verdenking van fatsoensrakkerij. Het woord fatsoensrakker is betrekkelijk recent. Het werd door Vestdijk in onze taal geïntroduceerd en de grote bekendheid van dit woord wijst op een snelle uitbreiding van datgene waarnaar het verwijst: het is een verwijt dat hen treft die ijveren voor het in ere houden van omgangsvormen, die door degenen die de term gebruiken voor ouderwets worden aangezien, d.w.z. omgangsvormen die nog sterk door statusoverwegingen zijn bepaald en die "van buitenaf" worden opgelegd. Degenen die anderen van fatsoensrakkerij beschuldigen doen dat in naam van andere, hoger geachte waarden. Het gaat hen om een anders gedefinieerd fatsoen, om een "echt" van binnen doorvoeld fatsoen dat ontdaan is van door statusoverwegingen ingegeven motieven. Het motief "Wat zullen de burens ervan zeggen" wordt steeds verwerpelijker gevonden. Deze treffende uitdrukking van "Fremdzwang" wordt geleidelijk vervangen door even treffende uitdrukkingen van zelfdwang, bijv. "Wij zullen zelf wel uitmaken hoe we met onszelf en met anderen omgaan". Met dergelijke uitspraken scheppen we onszelf de illusie dat van alles mag en zowat alles mogelijk is. Wat we ook zeggen over maatschappelijke ge- en verboden, we zouden daarmee niet alleen pretenderen de wijsheid in pacht te hebben - en wie wil dat nog? - maar we zouden daarmee ook regels buiten onszelf om erkennen, die ook voor anderen gelden. Deze illusie van vrijwel absolute vrijheid en zelfbe-

schikking scheppen we onszelf alleen op het theoretische, beschouwelijke niveau, want wie zich naar de praktijk richt ziet dat we ons juist heel sterk op elkaar oriënteren. Allerlei mensen geven in vele toonaarden uitdrukking aan dit paradoxale gevoel: het gevoel het ene moment een grote vrijheid te bezitten die zich het andere moment als een schijnvrijheid voordoet. Een voorbeeld: Steeds meer mensen leggen in hun kleding en in hun omgangsvormen in het algemeen, een verfijnde achteloosheid, een bestudeerde nonchalance aan de dag. Dat wekt de indruk van grote vijheid en onafhankelijkheid. Het suggereert dat het allemaal niet zo nauw steekt. Deze camouflage dient ertoe niet te hoeven erkennen, laat staan openlijk, hoezeer we ons in deze zaken naar anderen richten. We zien hier hoe zelfdwangen tot een ideologie leiden. In deze ideologie doet ook een woord als deugd ouderwets aan. Goudsblom wijst hierop met zijn aforisme: "Deugd, een woord dat je zelden meer hoort. Het is nu alles vrijheid, gelijke kansen, ontplooiing. Deugden, daar moet je iets voor doen." (23). Een aanvullende reden is dat het woord teveel naar "Fremdzwang" verwijst, naar "regels van buiten".

Toenemende identificatie van mensen met elkaar

Het nieuwe fatsoen, het "echt" van binnen doorvoelde, vinden we vooral in de omgang tussen mensen die behoren tot groepen die relatief in macht zijn gedaald. In het licht van het nieuwe fatsoen bleken allerlei gedragsrestricties onfatsoenlijk of simpelweg overbodig. Dit blijkt o.a. uit het verdwijnen van een aantal uitspraken die ongelijkheid vooronderstellen: Spreek me niet tegen; Weet je wel tegen wie je het hebt; Als grote mensen praten moeten kleine kinderen hun mond houden; Jij moet je plaats kennen, e.d. Van grote ongelijkheid getuigende gebruiken zoals ontgroeningen onder studenten werden als te pijnlijk ervaren en verdwenen. Uit het nieuwe fatsoen spreekt dus, vergeleken bij het oude, een geringer machtsverschil, ofwel een grotere gelijkheid tussen mensen. De manieren waarop mensen met elkaar omgaan geven in overeenstemming daarmee meer blijk van solidariteit; er is sprake van een toegenomen identificatie van mensen met elkaar. In onze beoordeling van elkaar, in onze onderlinge prestigestrijd, houden we meer rekening met de mate waarin we opkomen voor elkaar (solidariteit) maar ook met de mate waarin we opkomen voor onszelf (individualiteit). Het vinden van een evenwichtige balans tussen gevoelens van solidariteit en individualiteit, gevoelens die al gauw in een gespannen verhouding tot elkaar staan, is daarmee problematischer geworden. Vroeger leefde dit probleem niet zo sterk als tegenwoordig, omdat deze balans sterker werd bepaald door de toonaangevende, machtiger groepen; hun omgangsvormen en daarmee hun balans tussen solidariteit en individualiteit gold als voorbeeld voor mensen uit andere groepen. Die omgangsvormen werden minder nagevolgd vanwege de intrinsieke humane kwaliteiten ervan, maar meer omdat het de omgangsvormen waren van de toonaangevende elite. Wie zich er niet naar richtte was "on-

fatsoenlijk", "van geringe komaf" of "beneden onze stand". Wie zich wel naar die omgangsvormen richtte maakte daarmee aanspraak op de predikaten "keurig" en "fatsoenlijk". Met het afnemen van de machtsverschillen tussen mensen kregen zij in hun onderlinge prestigestrijd meer oog voor de kwaliteiten van iemand als "individu", wat onafhankelijker van zijn beroep en inkomen en ook onafhankelijker van de omgangsvormen van de voormalige elite. Wanneer iemand tegenwoordig om zijn omgang met mensen wordt geprezen, wordt hij niet zo gauw meer "keurig" of "fatsoenlijk" genoemd, maar eerder "aardig", "eerlijk", "echt" of "warm". Ook negatief gestelde waarderingen als "geen aanstellerij", "geen kapsones", "niet uit de hoogte, maar heel gewoon" zijn vaak te horen.

Het probleem van de kwaliteit van het menselijk samenleven werd acuter naarmate de problemen van geweld en welvaart minder op de voorgrond traden. Met de toename van de welvaart, het uitblijven van oorlogen en de vermindering van machtsverschillen kregen de manieren waarop mensen met zichzelf en met elkaar omgaan een groter gewicht toegekend. Deze omgangsvormen worden dan ook in steeds toenemende mate beoordeeld en bepaald door overwegingen op het gebied van maatschappelijk en individueel welzijn, door de marktwaarde van de balans tussen individualiteit en solidariteit die individuen en groepen aan de dag leggen. De koersen zijn nogal aan schommelingen onderhevig. Wanneer de voorbeeldfunctie van de omgangsvormen van de gevestigde groepen vermindert en de omgangsvormen van deze groepen veranderen in de richting van de middengroepen, vermindert eveneens de vormvastheid van de omgangsvormen en worden mensen onzekerder in dit opzicht. ("Die Menschen werden unsicherer in der Steuerung ihres Verhaltens" (24)). Het lijkt erop dat met het toenemen van het gevoel van zekerheid over het uitblijven van fysiek geweld en materiële nood, tegelijkertijd het gevoel van onzekerheid met betrekking tot de manieren waarop mensen met zichzelf en elkaar omgaan toeneemt. Dit gebrek aan vormvastheid (25) en het gevoel van onzekerheid dat erbij hoort, blijkt o.a. uit de vele variaties in levensstijlen die men tegenwoordig kan aantreffen en uit de intensiteit waarmee deze levensstijlen ten opzichte van elkaar worden verdedigd. De manieren waarop mensen met zichzelf en met elkaar omgaan worden steeds belangrijker wapens in hun onderlinge prestigestrijd (26). Het toegenomen belang van omgangsvormen blijkt mede uit de opkomst en de groei van het welzijnswerk en de andragologie. de vraag "Hoe hoort het eigenlijk" wordt tegenwoordig aan sociale academies en universiteiten bestudeerd en onderwezen. Daaruit blijkt niet alleen dat de manieren waarop mensen met zichzelf en met elkaar omgaan sterker dan voorheen als problematisch worden ervaren, maar tevens als sterker beheersbaar. Een uitgangspunt van de "manierboeken" van andragologen en welzijnswerkers wijkt af van de strekking die etiquetteboeken hadden en hebben: ging het in de etiquetteboeken vooral om voorschriften die bestaande statusverschillen hielpen handhaven, in de nieuwe "manierenboeken" gaat het om omgangsvoorschriften voor mensen die verondersteld worden elkaars gelijken te zijn. Voor zover het aan dit

laatste mankeert wordt de vraag gesteld, hoe de samenleving zodanig kan worden ingericht dat men er "menselijker" met elkaar kan omgaan. Dat de literatuur op het gebied van de andragologie en het welzijnswerk zo moeilijk als "manierenboeken" herkenbaar is, komt omdat de meeste zo sterk de tot ideologie geworden zelfdwangen weerspiegelen. Veel van deze literatuur komt tegemoet aan de ideologie van de onafhankelijke zelfbepaling, de mening dat we zonder regels toekunnen of moeten toekunnen. Juist hier vinden we de idealen van zelfverwerkelijking, zelfontplooiing, e.d., die soms een nieuw soort liberalisme prediken: wanneer iedereen zichzelf nu maar zoveel mogelijk ontplooit, dan zal daaruit automatisch, als het ware door een onzichtbare hand geleid, de best denkbare samenleving voortvloeien.

Ambivalentie en de premie op het uiten van emoties

Wanneer de machtsverschillen tussen mensen afnemen en ze aan de manieren waarop ze met zichzelf en elkaar omgaan groter gewicht toekennen bij het vaststellen van hun onderlinge rangorde, dan komt daarmee het ambivalente karakter van menselijke relaties duidelijker en klemmender naar voren. Datgene wat zij als voordelig of gunstig in hun onderlinge bindingen ervaren, weegt, met het afnemen van machtsverschillen, steeds gelijkter op tegen datgene wat zij als ongunstig of nadelig daarin ervaren, en omgekeerd. Deze ambivalentie komt bij een vrij groot machtsverschil minder als een psychisch probleem naar voren. Voor degenen die machtiger zijn overwegen de voordelige of gunstige aspecten van de relatie en hun ambivalentie komt bijv. tot uitdrukking in gemopper over de luiheid of de domheid van hun ondergeschikten. Voor degenen die minder machtig zijn overwegen de nadelige of ongunstige aspecten van de relatie, maar hun verzet blijft lijdzaam gezien hun geringere macht. Zij zullen veel moeten "slikken". Bij gelijkter verdeelde macht "slikken" mensen minder van elkaar en komt het ambivalente karakter van hun relaties duidelijker én meer als een psychisch probleem naar voren. Dan is de balans tussen de mate waarin mensen voor zichzelf opkomen en de mate waarin ze voor elkaar opkomen op drift geraakt en daarmee onevenwichtiger en onzekerder geworden. Psychische problemen in relaties nemen erdoor toe. Bijvoorbeeld in de stijging van het aantal echtscheidingen komt dit tot uiting. Een verschil tussen de echtgenoten wat betreft hun balans tussen individualiteit en solidariteit is des te klemmender naarmate ze aan de balans die ze voor zichzelf hanteren groter gewicht toekennen. Ze geven dan verschillende antwoorden op vragen als: wanneer en hoeveel moet ik omwille van de ander laten waarin ik zelf zin heb en wanneer en hoeveel moet ik aan de wensen van de ander, die mijn wensen niet zijn, tegemoet komen. Vroeger werden deze vragen vaker in het voordeel van de machtinger partij, de man, beantwoord. Het artikel van Brinkgreve en Korzec geeft aan hoe dit machtsverschil vroeger ook in de moraal tot uitdrukking werd gebracht en hoe het "slikken" en "opzouten" ("Wees de verstandigste") waartoe vrouwen werden gemaand, vrij-

wel verdwenen is uit de moraal van 1974.

Deze relatieproblemen tussen mannen en vrouwen, vooral die uit de voormalige gezeten burgerij, worden nog klemmender door de toename van homo clausus gevoelens; door de verder gegroeide kloof tussen beheersingsapparaat en driftcentrum in de persoonlijkheidsstructuur van de betrokkenen. Deze gevoelens werden intenser met de toename van de zelfdwangen. In gangbare termen gesteld: de eigen gevoelens van mensen dringen steeds minder door tot hun bewustzijn, zij "vervreemden" van zichzelf en daarmee van elkaar. Opmerkingen als "Nu ken ik je nog steeds niet", "We leven eigenlijk langs elkaar heen" en "Ik weet niet wat er in je omgaat" geven uitdrukking aan dit emotioneel probleem. In feite zijn het uitdrukkingsvormen van de toegenomen zelfdwangen. Door de ideologische werking van deze zelfdwangen worden relatieproblemen in dit soort mystieke termen begrepen en worden ze te weinig herkend als problemen van individualiteit en solidariteit in een gelijkere machtsverhouding. Dat de aard van deze problemen onvoldoende wordt ingezien verhindert veelal niet alleen een bevredigender regeling ervan, maar vergroot deze problemen zelfs.

J.M.A. Biesheuvel brengt de hedendaagse problemen in allerlei menselijke relaties, vooral de ambivalentie ervan, prachtig onder woorden in de zinnen:

"Het is een rare maatschappij meneer, contact heb je niet meer zo gauw. En zodra je de een of andere band met iemand hebt, dan moet je hem onderhouden. Je moet je best doen, je moet vechten om zo iets moois dan niet stuk te laten gaan." (27).

De spanningen tussen beheersingen en impulsen bij individuen en de spanningen tussen individualiteit en solidariteit, waarop ook Biesheuvel doelt, nemen zo toe dat velen hun toevlucht nemen tot "kalmerende" middelen zoals valium. Ook het alcoholgebruik, waardoor de werking van het beheersingsapparaat vermindert en kortstondige directe contacten mogelijk worden, is toegenomen. Dezelfde spanningen waren en zijn voor velen aanleiding om in therapie te gaan. Ook de grote toeloop naar allerlei (sensitivity) trainingen, waarin mensen leren meer toegang te krijgen tot hun eigen emoties en deze leren te uiten, kan in dit licht worden begrepen. Christien Brinkgreve en Michel Korzec wijzen in hun artikel eveneens op de groeiende aandacht voor emotionele problemen en voor gevoelens in het algemeen:

"...het verschil in de adviezen van '54 en '74 (is): van het aangeven van regels en voorschriften wordt het een aanraden gevoelens te uiten" (28).

Hoezeer de nadruk op het uiten van gevoelens (opnieuw) samenhangt met het afnemen van machtsverschillen wil ik, tenslotte, duidelijk maken aan de hand van een voorbeeld uit ditzelfde artikel. Er staat:

"In 1954 moet men de emoties vooral beteugelen of in ieder geval afremmen. Zelfbeheersing en zich schikken: dat is het advies dat in 1954 wordt gegeven. Een kantoormeisje klaagt over haar werkgevers.

Margriet: "Zij zijn de baas en kunnen je allerlei opdragen ... Als dat tegen jouw gevoel van rechtschapenheid en eerlijkheid indruist dan kun je twee dingen doen: je schikken naar hun wensen of weggaan". (29).

Wanneer nu de machtsverschillen tussen werkgevers en werknemers afnemen dan kunnen meer emoties tot uiting worden gebracht, omdat het minder gevaarlijk wordt voor beider positie en prestige om dat te doen. Hetzelfde kantoormeisje zou tegenwoordig haar baas laten weten dat ze vindt dat hij iets van haar vraagt wat tegen haar gevoel indruist. Helpt dat niet, dan kan ze haar vakbond inschakelen. Vroeger slikte ze haar emoties vaker in; nu brengt ze die beheerst naar voren. De baas van zijn kant moet haar tegenwoordig meer serieus nemen; hij kan haar minder commanderen en afsnauwen. Hij verzoekt "vriendelijk" en is beheerster in het uiten van zijn irritaties. Toch kan ook hij meer emoties uiten; dat soort persoonlijke informatie tast zijn gezag niet zo aan als vroeger. Hun onderlinge omgang wordt minder dan vroeger bepaald door het verschil in rang tussen hen en wordt meer gekleurd door de kwaliteiten van beiden als "individue", althans door datgene wat daarvoor wordt gehouden. Dat de laatste jaren in veel personeelsadvertenties wordt gevraagd naar mensen met "goede contactuele eigenschappen" vormt een duidelijke aanwijzing in dezelfde richting, evenals de toename van het aantal gevallen waarin boven- en ondergeschikten elkaar tutoyeren.

Enige conclusies

Het spreekt vanzelf dat een nadere uitwerking van het bovenstaande, dus nader onderzoek, is geboden, maar hier is voorlopig genoeg gezegd om te kunnen concluderen dat het beheersingsniveau van mensen is gestegen en dat het civilisatieproces zich in dezelfde richting heeft voortgezet. Aspecten van dit civilisatieproces zoals "Verringerung der Kontraste", "Vergrößerung der Spielarten", de omvorming van "Fremdzwänge" in zelfdwangen, toenemende identificatie, differentiatie en individualisering, bleken zich in dezelfde richting te hebben ontwikkeld. Het beheersingsniveau steeg, maar toch namen sommige zelfdwangen in kracht af, of hielden op zelfdwangen te zijn. In het proces van informalisering werden nl. ook taboes doorbroken op gebieden waar vroeger regels golden ter naleving waarvan mensen zich vroeger vrijwel "automatisch" dwongen. Waard hier nog te noemen is de vermindering van de vanzelfsprekendheid om gezag dat voortvloeit uit het bekleden van een positie in een hiërarchisch verband te accepteren. Tegenwoordig moeten gezagsdragers hun gezag veel meer waarmaken. De klakkeloze gezagsaanvaarding, deze zelfdwang, is sterk verminderd en is weer sterker "Fremdzwang" geworden. Ook hier blijkt hoe misleidend het is om het civilisatieproces op te vatten als een toename van zelfbeheersingen en hoe moeilijk het is de richting van het civilisatieproces te bepalen zonder de criteria gelijkmatigheid van beheersingen ("Verringerung der Kontraste") en de uitgebreidheid of reikwijdte van beheersingen. Over de gelijkmatigheid van beheersingen, de vermindering van contrasten, is hier genoeg gezegd.

Wat betreft de reikwijdte van beheersingen kan nog worden opgemerkt dat met de toegenomen "gevoeligheid", de "Vergrößerung der Spielarten", de zelfbeheersingen zich over meer situaties hebben uitgestrekt. Dit is onder meer af te lezen uit het verminderen of zelfs verdwijnen van allerlei dubbele moralen. Ook de klaarblijkelijke vermindering van het aantal gevallen waarin sprake is van rolconflicten of van een vermindering in de intensiteit waarmee rolconflicten, zijnde "gewetensconflicten", worden gevoeld, duidt erop dat de reikwijdte van de (zelf)beheersingen is toegenomen. Ook na deze opmerkingen over de reikwijdte van zelfbeheersingen is dit aspect van het civilisatieproces hier onvoldoende besproken. Nog sterker geldt dat voor andere aspecten, zoals "psychologisering", "rationalisering" en de ontwikkelingen in schaamte- en pijnlijkheidsgevoelens (zie hiervoor de appendix). Toch zijn dit eveneens onmisbare criteria voor het volgen van het civilisatieproces en voor de toetsing van de civilisatietheorie. Daarom dragen de hier gegeven conclusies een voorlopig karakter. Op de evaluatieve vraag naar de hoogte van de civilisatiestandaard kan - alweer - voorlopig worden gezegd dat de huidige omgangsvormen en affectreguleringen waarschijnlijk een hogere, zij het nog instabiele civilisatiestandaard weerspiegelen, o.a. omdat enige beheersingen "merely built into us to bolster up the authority of certain ruling groups" in kracht zijn afgenomen of zijn verdwenen.

Civilisatietheorie

Op welke wijze nu paste Elias zelf zijn civilisatietheorie toe op dat aspect van het civilisatieproces, dat hier toenemende informalisering heet? In *Ueber den Prozess der Zivilisation* wijdt hij hieraan slechts enkele opmerkingen, maar de passage waarin hij hierover het meest expliciet is, p. 256-258, deel I, vertoont een oneffenheid. Zoals reeds eerder werd vermeld, concludeert hij daarin dat de "'Lockerung der Sitten'", de toenemende informalisering in termen van dit artikel, de algemene trend van het civilisatieproces niet aantast. Op grond waarvan werd deze conclusie getrokken? Over de veranderingen na de eerste wereldoorlog die men onder een "'Lockerung der Sitten'" schaaft, zegt hij:

"...sie scheint zu einem Nachlassen der Zwänge zu führen, die dem Einzelnen durch das gesellschaftliche Leben auferlegt werden. Aber wenn man genauer zusieht, erkennt man unschwer, das es sich nur um ein ganz leichtes Zurückfluten, um eine jener kleineren Bewegungen handelt, wie sich aus der Vielschichtigkeit der geschichtlichen Bewegungen innerhalb jeder Stufe des umfassenderen Prozesses immer von neuem entstehen" (30).

Dat de beweging waar het hier om gaat van niet alleen beperkte (ganz leichtes) maar ook van tijdelijke aard (kleineren Bewegungen) is, blijkt in het licht van de verdere ontwikkelingen een onvolkomen constatering te zijn. Door de beweging als tijdelijk en beperkt te schetsen suggereert Elias tegelijkertijd

dat de zelfbeheersingen van mensen met de toenemende informalisering afnemen, hoe tijdelijk en beperkt die afname ook moge zijn. Hij maakt weliswaar het voorbehoud dat de "Lockerungen" volledig binnen het kader van een bepaald "geciviliseerd" standaard-gedrag blijven ("im Rahmen einer automatischen, als Gewohnheit angezüchteten Bindung und Umformung der Affekte sehr hohen Grades"), maar op dit voorbehoud volgt een zin waarin uit de formulering blijkt dat het niettemin om een afname van de zelfbeheersingen gaat:

"Zugleich aber zeigen sich, ebenfalls in unserer eigenen Zeit, die Vorboten eines Schubes zur Züchtung neuer und strafferer Triebbindungen ..." (31).

In verband met de opkomst van de beroepsburgers in de 18e eeuw spreekt Elias ook over een "Lockerung":

"Die Anspannung, die die Aufrechterhaltung der bürgerlichen, sozialen Existenz erfordert, die Stabilität der Ueber-Ich-Bildung, die Intensität der Triebregulierung und -verwandlung, die bürgerliche Berufs- und Erwerbsfunktionen von den Einzelnen verlangen, sind trotz (cur-sivering C.W.) einer gewissen Lockerung in der Sphäre der Umgangsformen im Ganzen noch erheblich grösser, als die entsprechende psychischen Figuren, die ein Leben als höfischer Aristokrat erfordert" (32).

Ook hier blijkt hoe Elias het verband tussen de toenemende informalisering in de "Umgangsformen" en de "Triebregulierung und -verwandlung" opvat: hij veronderstelde dat de mate van affect-beheersing en affectregulering over het geheel genomen rechtstreeks tot uiting komt in de mate van uitgewerktheid en rigiditeit van omgangsvormen.

Ook op een andere plaats spreekt Elias over de toenemende informalisering in zijn tijd:

"Auch hier (in unseren eigenen Zeit) findet man eine gewisse Lockerung des herkömmlichen Verhaltensschemas, einen Auftrieb bestimmter Verhaltensweisen von unten, eine stärkere Durchdringung von Verhaltensweisen verschiedener Schichten; man sieht eine Straffung weiterer Verhaltenssphären und eine gewisse Vergrößerung in anderen" (33).

Hier suggereert hij opnieuw dat de "Lockerungen" en "Vergrößerungen" beperkt en tijdelijk zijn en te zijner tijd zullen opgaan in een "festeren Verhaltenscode", een nieuwe standaard. In 1970 verschijnt *Was ist Soziologie?*. Daarin gaat Elias niet expliciet in op de toenemende informalisering, maar toch valt uit de beschrijving van de drie fundamentele beheersingsvormen of controletypen af te leiden, dat hij nog steeds op hetzelfde standpunt staat. Hij zegt:

"Ein Zivilisationsprozess ist nur in sehr ungenügendem Masse als eine Ausdehnung der Kontrollen zu kenzeichnen." (34).

Vervolgens waarschuwt hij tegen de mechanische opvatting, "dass die Interdependenz (tussen de drie controletypen) ganz einfach als eine parallele Zunahme aller drei Kontrolltypen zu ver-

stehen ist." Op de vraag hoe dit verband dan wel dient te worden opgevat gaat hij niet in. Daarnaast zoekend valt het op dat Elias zich, zeker voor zijn doen met de woorden "sehr ungenügendem Masze" nogal krachtig uitdrukt. In de vertaling laten Vollers en Goudsblom het woordje "sehr" (dan ook?) weg. Ik vermoed dat deze formulering werd ingegeven door de gedachte aan de informalisering van de omgangsvormen. Dit proces was juist in de jaren zestig in een stroomversnelling geraakt. Wanneer dit proces wordt opgevat als een gedeeltelijke afname van zelfbeheersingen, dan ligt daarmee de formulering "sehr ungenügendem Masze" voor de hand.

De beschrijving van de "Lockerungen" als zijnde tijdelijk en beperkt, leidt, gezien de toegenomen informalisering, tot de veronderstelling dat het civilisatieproces van richting is veranderd. Kort na het verschijnen van *Was ist Soziologie?* introduceert Elias tijdens colleges de term "controlled decontrolling of emotional controls" om er de toenemende informalisering mee te beschrijven. Deze term heeft hij echter nooit gepubliceerd en dus niet nader uitgewerkt, zodat we moeten gissen naar de betekenis ervan voor de civilisatietheorie.

Hoe komt het nu dat Elias de neiging vertoonde om de toenemende informalisering van omgangsvormen op te vatten als een afname van affectbeheersingen en affectreguleringen, terwijl dit, zoals ik in dit artikel trachtte aan te tonen, toch niet zo is? Het onderzoeksmateriaal van Elias bestond voor een belangrijk deel uit manierenboeken uit de 15e tot en met de 18e eeuw. Dit wil zeggen dat veranderingen in omgangsvormen en gedragsvoorschriften zijn ingang vormden tot het bestuderen van het civilisatieproces; hij heeft dus naar de betekenis van de veranderingen in de omgangsvormen gezocht en onder meer vastgesteld dat striktere en meer uitgewerkte, meeromvattende, omgangsvormen op langere termijn bezien steeds samengingen met een hoger affectbeheersingsniveau en beide met toenemende interdependenties. Een zin uit Claxton's *Book of Curtesye* waarschijnlijk daterend van het einde van de 15e eeuw, luidt: "Thingis sometyme allowed is now repreuid" en deze zin wordt door Elias tot motto verklaard voor de hele beweging (35). Bij de bespreking van de "'Lockerung der Sitten'" verwijst hij stilzwijgend naar dit motto wanneer hij zegt: "Manche Dinge, die ehemals verboten waren, sind nun erlaubt." (36). Eenmaal tot motto van het gebeuren in de 15e en 16e eeuw gemaakt, valt het hem blijkbaar moeilijk om aan de latere ontwikkelingen in de omgangsvormen, vooral aan de informalisering daarvan, een gedifferentieerder betekenis toe te kennen en te zien dat ook die informalisering een grotere gelijkmatigheid, een grotere reikwijdte en een nieuwe internalisering van beheersingen weerspiegelt. Daardoor is deze informalisering niet zodanig in zijn civilisatietheorie geïntegreerd als mogelijk was geweest. Ik constateerde in dit artikel dat veel van de veranderingen die onder de noemer toenemende informalisering zijn te scharen, te begrijpen en te verklaren zijn met behulp van de notie "Vergrößerung der Spielarten". Het is veelzeggend dat in de samenvatting van zijn theorie achter in het boek, de paragraaf met de titel "Verringerung der Kontraste, Vergrößerung der Spielarten" geheel gewijd is aan de "Verringerung

der Kontraste", en dat de "Vergrößerung der Spielarten" er volstrekt onuitgewerkt blijft. De aanvulling op de theorie die hier werd geboden komt neer op een hechtere integratie van deze notie in de civilisatietheorie als geheel. Overigens is het leveren van aanvullingen, correcties en uitwerkingen precies hetgeen waarom Elias al in 1939 vroeg en wat helaas grotendeels achterwege bleef. Hij zegt dat de vragen die hij stelde niet door één mens alleen zijn te beantwoorden. Met zijn onderzoekingen wilde hij proberen, om hem nog één keer te citeren,

"... soweit es das Wissen eines Einzelnen erlaubt, diese Fragen zu klären und einen Weg zu bahnen, der, im Kreuzfeuer der Diskussionen, bei einer Zusammenarbeit vieler Menschen weiterführen mag." (37).

APPENDIX; Samenvatting civilisatietheorie (38)

Centraal staat de volgende zin:

"Es ändert sich die Art, in der die Menschen mit einander zu Leben gehalten sind; deshalb ändert sich ihr Verhalten; deshalb ändert sich ihr Bewusstsein und ihr Triebhaushalt als Ganzes." (39). 612 277/ doc 12

De veranderingen waarvan hier sprake is verlopen grotendeels ongepland en onvoorzien, omdat het veranderingen zijn in de betrekkingen tussen mensen, in de structuur van hun onderlinge afhankelijkheden, waarop geen enkele van de betrokken groepen greep heeft. Het zijn deze veranderingen in interdependentiestructuren, die het verloop van de geschiedenis uitmaken. Een van de belangrijkste motoren van verandering is de onder sterke concurrentiedruk plaatsgrijpende differentiatie van maatschappelijke functies. Het gedrag van steeds meer mensen wordt erdoor op elkaar afgestemd. De enkeling komt erdoor onder een druk te staan om zijn gedrag steeds gedifferentiëerder, gelijkmatiger en stabielere te reguleren. De dwang tot deze afstemming van het gedrag van mensen op elkaar wordt aanvankelijk door de betrokkenen vooral rechtstreeks op elkaar uitgeoefend en, vanaf een bepaald stadium in de ontwikkeling van samenlevingen, oefenen mensen deze dwangen steeds meer automatisch op zichzelf uit: "Fremdzwänge" worden voor een belangrijk deel "zelfdwangen". Dit betekent dat grote verschillen en plotselinge wisselingen in gedrag en affectuities worden getemperd, o.a. door de noodzaak verder te denken dan het moment en meer rekening te houden met de schakels tussen verleden, heden en toekomst. Onmiddellijke lusten of onlusten worden geleidelijk, met het oog op de onlusten die komen gaan als men eraan toegeeft, bedwongen. Temperingen van spontane opwellingen, gelijkmatiger beheersing van affecten en nadenken op langere termijn over de handelingen en bedoelingen van zichzelf en anderen, zijn aspecten van veranderingen die zich gelijktijdig met de uitbreiding van de interdependentieketen tussen mensen voltrekken. Zo'n uitbreiding en een zeer belangrijke differentiatie van maatschappelijke functies, vormt de monopolisering in staatsinstituten van het uitoefenen van lichamelijk geweld, waardoor de fysieke bedreiging geleidelijk onpersoonlijker wordt. Het geweld breekt steeds minder in spontane opwellingen naar voren, omdat iedereen in dit opzicht aan nauwkeurige regels en wetten is onderworpen. De onmiddellijke angst van de ene mens voor de andere neemt er tot op zekere hoogte door af. In verhouding daarmee nemen de verinnerlijkte angsten toe - de dwang zich in te houden wordt in innerlijke angsten, d.w.z. angsten voor het niet (kunnen) beheersen van eigen driften en impulsen, omgezet - en beide angsten worden ge-

lijkmatischer. Het leven wordt in zekere zin minder gevaarlijk en de affecten van mensen worden er gedempter door; de spanningen die eertijds rechtstreeks in de strijd tussen mensen onderling tot uiting kwamen, moeten mensen nu in zichzelf bemeesteren. De omslagen van lust naar onlust worden minder extreem en de spanning tussen beheersingsapparaat (Ich en Ueber-ich) en driftcentrum of het onbewuste, wordt groter. Lust en onlustgevoelens worden getemperd, gefilterd door het beheersingsapparaat en komen dus minder intensief naar voren. Het bewustzijn onttrekt zich steeds meer aan de driften door ze sterker te bemeesteren en de driften onttrekken zich steeds sterker aan het bewustzijn in de vorming van een onbewustzijn of "onderbewustzijn". Een andere uitbreiding van de interdependentieketenen wordt gevormd door toenemende geld- en handelsvervlechtingen. Het arbeidsproces wordt geleidelijk aan zo gecompliceerd, dat storingen, waar dan ook, zozeer het gehele proces bedreigen, dat de klasse die erover beschikt, slechts kan voortbestaan door steeds meer rekening te houden met de aan haar ondergeschikte klassen. Ook deze klassen staan door de voortzetting in de functiedelingen onder de druk om te geraken tot een meer of minder automatische zelfbeheersing, zodat kortstondige opwellingen ondergeschikt worden aan belangen die slechts zichtbaar worden bij een langere termijn perspectief. Ook deze uitbreiding van de interdependentieketenen gaat gepaard aan een uitbreiding van een meer gedifferentieerde en gelijkmatiger Ueber-ich-apparatuur.

De gewoonte om op langere termijn na te denken, de strengere regulering van gedrag en affecten, vormen voor de machtiger groepen belangrijke machtsinstrumenten en ze behoren tot de prestigegevendende kenmerken. Wanneer het inkomen van groepen mensen aanzienlijk boven de hongergrens is gestegen, dan biedt het verlangen naar een hoger prestige en de angst voor prestigeverlies een even sterk motief tot handelen als de noodzaak te voorzien in het dagelijks levensonderhoud. Het verlangen om aan de druk van machtiger groepen te ontsnappen, alsmede aan hun vertoon van meerderwaardigheid in menselijk opzicht en ook aan de eigen gevoelens van minderwaardigheid, verklaart waarom voor minder machtige groepen, vooral in een assimilatiefase waarin de machtsverschillen nog betrekkelijk groot zijn, de reguleringen van gedrag en affecten die kenmerkend zijn voor de machtiger groepen, model staan voor die van hen zelf. De machtiger groepen worden er daardoor toe aangezet die reguleringen verder te ontwikkelen en te verfijnen. Steeds opnieuw kunnen we constateren, dat wat eens "verfijnd" of "beschaafd" gedrag was, later tot "vulgaire" wordt bestempeld. Individuen die zich laten gaan, die zich niet aan de sociaal gewenste regulering van gedrag en affecten houden, worden, naarmate de machtsverschillen geringer worden, sterker ter verantwoording geroepen, omdat hun gedrag het groepsprestige schaadt. Wanneer nu de machtsstrijd aan intensiteit wint, als de machtsverschillen minder groot zijn geworden, wordt ook de prestigestrijd intensiever. De dwang om zich overeenkomstig de groepscode te gedragen uit angst voor verlies aan groepsprestige, is een van de sterkste motoren voor de omzetting van "Fremdzwänge" in zelfdwangen.

In de emancipatiefase van een ontwikkeling in de richting van verminderde machtsverschillen zijn niet alleen de machtsverschillen geringer geworden, maar is ook de beheersingsapparatuur van de mensen uit de beide groepen - gevestigden en buitenstaanders - minder verschillend geworden. De contrasten in gedrag- en affectregulering zijn geringer geworden, maar wat er nog aan verschillen bestaat wordt door beide groepen sterker benadrukt. De gevestigden willen zodoende de afstand tot de opklimmende buitenstaanders bewaren; deze laatsten zijn zelfbewuster geworden en brengen dienovereen-

komstig de voor hen kenmerkende regulering van gedrag en affecten naar voren als beter en juist. Zo stelden de beroepsburgers destijds "deugdzaamheid" tegenover de "frivoliteit" van de hofadel.

De vermindering van de machtsverschillen gaat gepaard aan een vermindering van de verschillen in het gedrag van mensen. Niet alleen verminderen de contrasten in het gedrag van mensen uit verschillende groepen, ook de contrasten in de lust- en onlustgevoelens van individuen nemen af. Mensen beheersen hun affecten gelijkmatiger. Tegelijkertijd treedt een sterke differentiatie in deze gevoelens op, d.w.z. het gevoelsleven van mensen wordt sterker genuanceerd en geschakeerd, ze worden gevoeliger voor kleine verschillen in hun gemoedsaandoeningen.

Niet alleen de gevoelsschakeringen van individuen nemen toe, ook de schakeringen in het beeld dat mensen van elkaar hebben worden talrijker. Het beeld van zichzelf en van andere mensen wordt minder vervormd door de emoties van het moment: het wordt "psychologisch". Ook het wereldbeeld van mensen wordt minder direct bepaald door wensen en angsten en het wordt sterker afgestemd op datgene wat wij empirie noemen, op ontwikkelingsstructuren met een eigen wetmatigheid. Het wereldbeeld wordt "rationeler". Deze processen van "psychologisering" en "rationalisering" zijn vormen van denken op langere termijn. Een ander aspect van dezelfde psychische transformatie is het toenemen van schaamte- en pijnlijksgevoelens. Schaamte is een soort angst om voor inferieur door te gaan, die mensen overvalt die zich betrapt voelen op een intentie of een daad door mensen met wie ze op een of andere manier verbonden zijn. De betrapten voelen zich weerloos omdat hun geweten, hun zelfdwangapparatuur, het met de betrappers eens is. Zo geven ze hun inferioriteit zelf toe. Schaamtegevoelens geven dus niet alleen uiting aan een conflict tussen een individu en de heersende publieke opinie, maar ook aan een conflict waarin een individu door zijn gedrag met dat deel van zichzelf is geraakt, dat deze publieke opinie vertegenwoordigt, zijn zelfdwangapparatuur. Vandaar dat de angst voor overtreding voor maatschappelijke verboden des te sterker het karakter van schaamte krijgt, naarmate door de structuur van de samenleving "Fremdzwänge" zijn omgezet in zelfdwangen. Het toenemen van schaamte- en pijnlijksgevoelens geeft uitdrukking aan een verzwakking van de directe angsten voor bedreiging of overweldiging door anderen en aan een versterking van de automatische innerlijke angsten en de dwangen die individuen op zichzelf uitoefenen.

Zowel de groeiende rationalisering en psychologisering, als de versterking van schaamte- en pijnlijksgevoelens zijn aspecten van de, met de toenemende functiedeling, groeiende kloof in de persoonlijkheidsstructuur, tussen driftcentrum en beheersingsapparaat, tussen "Es" en "Ego" of "Super-Ego". "Ego" en "Super-Ego" krijgen steeds meer een dubbele functie: enerzijds vormen zij het centrum van waaruit mensen hun betrekkingen met andere wezens en dingen sturen en anderzijds vormen zij het centrum van waaruit mensen, deels bewust en deels automatisch en onbewust, hun "innerlijk", hun eigen driften en impulsen sturen en reguleren. "Ego" en "Super-Ego" voeren dus tegelijkertijd een "binnenlandse" en een "buitenlandse politiek", die vaak genoeg niet op elkaar zijn afgestemd. De rationalisering van het gedrag is de uitdrukking van de "buitenlandse politiek" van een beheersingsapparaat, waarvan de "binnenlandse politiek" in een verhoging van de schaamtegrens tot uiting komt. Een andere uitdrukking van deze "binnenlandse politiek" is de toename van zelf-ervaringen in de vorm van homo-clausus-ervaringen: de ervaring van zichzelf als van andere mensen afgesloten en afgezonderd. Dit is een belangrijk aspect van het proces dat we gewend zijn

"individualisering" te noemen. Wanneer samenlevingen een stadium bereiken waarin mensen niet alleen denken, maar zichzelf ook bewust worden als denkend wezen en over zichzelf als denkend wezen nadenken, pas dan treden homo-clausus-ervaringen op. Deze mate van zelfdistantie - de mate van afstand tussen driftcentrum en beheersingsapparaat - ervaren veel mensen dan niet meer als een figuurlijke afstand maar als een in feite bestaande, ruimtelijke afstand. Ook in hun onderlinge betrekkingen ervaren ze dan een steeds grotere afstand tot elkaar. Dit aspect van toenemende individualisering hangt onverbrekkelijk samen met een toenemende identificatie van mensen met elkaar. Beide, zowel individualiteitsgevoelens als solidariteitsgevoelens, nemen in onderlinge samenhang toe, wanneer de machtsverschillen verminderen en daarmee de standaarden voor de regulering van gevoelens en gedrag voor steeds meer mensen een even hoog niveau bereiken, terwijl tegelijkertijd de differentiaties, de nuances binnen die niveaus toenemen en als belangrijker worden ervaren. Een uitbreiding en verhoging van het civilisatieniveau vooronderstelt een verhoging van de levensstandaard. Voor de vorming en instandhouding van een vrij stabiele "Ueber-ich-apparatuur" was en is een vrij hoge levensstandaard geboden, evenals een vrij hoge mate van veiligheid. Wanneer het daaraan gaat mankeren, verandert daarmee de structuur van onze angsten en lusten zodanig, dat de bestaande civilisatiestandaard kan dalen of ineensstorten. De mogelijkheid angsten en lusten te ervaren is een onveranderlijk gegeven van de menselijke natuur, maar de aard, de intensiteit en de structuur van angsten en lusten hangen nooit alleen van iemands natuur af, maar worden vooral bepaald door de wording en de opbouw van zijn betrekkingen tot andere mensen, door de structuur van zijn samenleving, en veranderen met deze.

"Hier, wie überall aber ist der Aufbau der Ängste nichts anderes als der psychische Widerpart der Zwänge, die die Menschen kraft ihrer gesellschaftlichen Verflechtung aufeinander ausüben." (40). Prozess

NOTEN

1. Joop Goudsblom, Paul Kapteyn en Bram van Stolk dank ik voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Ook van een correspondentie met Elias heb ik geprofiteerd. Verder zijn een aantal wijzigingen het resultaat van een bespreking van een eerdere versie met Christien Brinkgreve en Michel Korzec.
2. *Ueber den Prozess der Zivilisation*, Bern en München, 2e druk, 1969, p. 338, deel II.
3. *Prozess*, p. 256, deel I.
4. *Prozess*, p. 257, deel I.
5. In mijn scriptie gebruikte ik hiervoor de term "tutoyeringsproces" (p. 48-53). Als uitleg staat er: "d.w.z. een toename van de publieke familiariteit in de betrekkingen tussen mensen" en "het werd in toenemende mate mogelijk dat mensen in hun omgang met anderen minder terughoudend en formeel werden". In de eerste versie van dit artikel gebruikte ik ook de term tutoyering, alhoewel ik ook "informalisering" als term had overwogen. Het was grappig te merken dat allen die de eerste versie van dit artikel lazen (zie noot 1) onafhankelijk van elkaar zeiden de term informalisering te prefereren. Dit is er een voorbeeld van hoe bepaalde gedachten en begrippen "in de lucht" hangen en hoe onterecht het vaak is deze gedachten of begrippen toe te schrijven aan degene die er het eerst

in een publicatie mee komt. Overigens was het belangrijkste argument om de term tutoyering te vervangen, dat arbeiders ook vroeger al hun leven lang getutoyeerd werden, terwijl in een aantal opzichten "informalisering" ook voor hen geldt.

6. Christien Brinkgreve en Michel Korzec, "Margriet weet raad, gevoel, gedrag, moraal 1954-1974", in *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 3e jrg. nr. 1, p. 28.
7. Elias heeft zich wel vaker tegen deze misvatting verzet. Dat dit soms weinig hielp blijkt uit een voor onderwijsdoeleinden bewerkt artikel van Nico Wilterdink in N.R.C.-Handelsblad van 26-5-1973, p. Z 8. Wilterdink definieert het civilisatieproces eveneens "als een toeneming van drift-beheersing". In de bewerking voegt hij daar als noot aan toe: "Deze definitie is niet van Elias zelf (die weigert zich op definities vast te leggen), maar ook weer interpretatie. Elias heeft later wel beweerd, dat het niet zozeer gaat om louter een toename van driftbeheersing, als wel om een gelijkmatiger worden van die beheersing - waarmee de zaak er niet duidelijker op wordt." Waarom hij dat vindt maakt Nico Wilterdink niet duidelijk.
8. "Margriet weet raad", p. 29. Overigens blijken ook hier Nico Wilterdink, Christien Brinkgreve en Michel Korzec hetzelfde standpunt in te nemen. In het hierboven reeds aangehaalde artikel schrijft Wilterdink nl.: "Elias wijdt enige aandacht aan het 'losser worden van de zeden' na de Eerste Wereldoorlog. Hij interpreteert dit niet als een 'omkering' van het civilisatieproces, daar de versoepeling plaatsvond in het kader van een vergaande mate van driftbeheersing. De moeilijkheid is m.i., dat op deze manier iedere manifeste verandering in de richting van geringere controle weggeïnterpreteerd kan worden." We zullen zien.
9. J. Goudsblom, "Interview met Norbert Elias, *Sociologische Gids*, 17e jrg. no. 2, p.136.
10. *Prozess*, p. 453, deel II.
11. *Prozess*, p. 442, deel II.
12. Speciaal voor de vertaling van *The Established and the Outsiders* (N. Elias en L. Scotson, Londen 1965), die in december 1976 uitkomt in de aulareeks, schreef Elias een theoretisch essay waarin hij de termen gevestigden en buitenstaanders in zijn theorie opneemt en uitwerkt. Dit rechtvaardigt voor mij het gebruik van deze termen in de samenvatting van zijn civilisatietheorie, hoewel Elias ze in zijn *Ueber den Prozess der Zivilisation* niet gebruikt.
13. Vgl. Cas Wouters' doctoraalscriptie *Over enkele aspecten van ontwikkelingen in de betrekkingen tussen mannen en vrouwen, ouders en kinderen, volwassenen en jongeren*, november 1971.
14. *Prozess*, p. 348, deel II.
15. Vgl. *Prozess*, p. 351, deel II.
16. *Prozess*, p. 443, deel II.
17. Vgl. "Ik ben geneigd te zeggen dat er meer verandering van de samenleving naar de volksbuurt toe heeft plaatsgevonden dan omgekeerd". Joop Simonse in *Belemmerde Kansen, sociologie van de volksbuurt*, 2e druk (geheel vernieuwd en bijgewerkt), Alphen aan de Rijn, 1974.
18. *Prozess*, p. 342 e.v., deel II.
19. *Prozess*, p. 348, deel II.
20. Samenhangen die van hieruit zijn te schetsen met toegenomen psychologisering, rationalisering, schaamte- en pijnlijke gevoelens, gaan het kader van dit artikel te buiten.

21. Amy Groskamp-ten Have, *Hoe hoort het eigenlijk?*, Amsterdam, z.j., 12e druk, p. 190.
22. In een ongepubliceerd artikel gebruikt Elias deze term voor een vergelijkbare institutie, publieke voetbalwedstrijden.
23. J. Goudsblom, *Pasmunt*, Amsterdam 1976, p. 40.
24. *Prozess*, p. 442, deel II.
25. Vgl. N. Elias, "Kitschstil und Kitschzeitalter", *Die Sammlung*, vol. 2, no. 5, pp. 252-63.
26. Vgl. C. Wouters, "On Youth and student protest", in *Transactions of the Seventh World Congress of Sociology*, Vol III, Sofia 1972, p.197-206.
27. J.M.A. Biesheuvel, "Tgawel" in *Propria Cures*, 85e jrg. no. 17, 8 febr. 1975, p. 5. Gebundeld in *Het nut van de wereld*, Amsterdam 1975, p. 51.
28. "Margriet weet raad", p. 26.
29. "Margriet weet raad", p. 25.
30. *Prozess*, p. 257, deel I.
31. *Prozess*, p. 258, deel I.
32. *Prozess*, p. 418, deel II.
33. *Prozess*, p. 442, deel II.
34. Norbert Elias, *Was ist Soziologie?*, München 1970, p.174.
35. *Prozess*, p. 107, deel I.
36. *Prozess*, p. 257, deel I.
37. *Prozess*, p. 443, deel II.
38. Er is een nieuwe, betaalbare, Suhrkamp editie van *Ueber den Prozess der Zivilisation*. Daarnaar wil ik hier verwijzen voor degenen die een samenvatting van de civilisatietheorie in 5 pagina's te gecompriimeerd vinden. De samenvatting die Elias biedt is 150 pagina's.
39. *Prozess*, p. 377, deel II.
40. *Prozess*, p. 446, deel II.